

Gunhild Agger

Hverdagskultur og organisationskultur i arbejdersammenhæng 1870 - 1930

Indledningen indkredser kulturbegrebets relevans som tolkningsredskab. Nøglebegreberne i hverdagskulturen er gruppesammenhold, nødværgefællesskab og kamp for respektabilitet. Men hverdagskulturen udfolder sig meget forskelligt i arbejderklassens forskellige lag og dele. Organisationskulturen har bedre betingelser for at udforme sig som slagkraftig modkultur, og i afsnittet herom gennemgås nogle eksempler på, hvordan det sker, ved fri-luftsmøder og i foreninger.

Kulturbegrebet

Kultur kan være et lidt besværligt begreb, fordi det i dagligsproget bruges i forskellige betydninger. På A 38-kartonen står der, at mælken er »syrnet med *Lactobacillus Acidophilus* foruden den almindelige tykmælkskultur«. Her har vi grundbetydningen, som har med dyrkning og forædling at gøre. En anden dagligdags betydning sætter kultur lig med dannelse. »Et menneske uden kultur«. Dermed knyttes kulturbegrebet til det enkelte individs frembringelse og tilegnelse af kunst, litteratur, filosofi, videnskab og dermed til forestillinger om et bestemt fond af viden, som de dannede har, i modsætning til de udannede – eller kulturløse. En tredje dagligdags betydning er »gamle kulturer« eller »fremmede kulturer«. Her bruges ordet nærmest synonymt med samfundsorganiseringen som helhed.

Jeg vil ikke gå nøjere ind på de mange definitioner, der har været diskuteret de senere år i forbindelse med begrebet *arbejderkultur*, men nøjes med at henvise til Svend Aage Andersens to udmærkede oversigtsartikler i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* (Andersen, 1981; 1985). Her gør Svend Aage Andersen rede for, hvordan et *bredt kulturbegreb* inden for en række fagtraditioner (etnografi, historie, sociologi, kultur- og litteraturhistorie) og i en række lande (England, Tyskland, Frankrig, de nordiske lande) er slået igennem. Og hvordan interessen gradvis er blevet forskudt fra studier i arbejderbevægelsens og dens organisationers kultur til studier i hverdagskultur.

Hvad kendetegner da det brede kulturbegreb? Raymond Williams gjorde sig allerede i 1958 til talsmand for at opfatte kultur som »the way of life as a whole« (1976: 272). Formuleringen udfælder sig i sammenhæng med Williams' forkastelse af materiel eller økonomisk determinisme i kulturanalyse, men er i al sin korthed blevet stående. Ud fra den grundlæggende forståelse har Williams i mange senere artikler, essays og bøger søgt at klarlægge elementerne i det brede kulturbegreb, deres samspil og historiske udvikling.

Helhedsbetragtningen kan være frugtbar, har det vist sig, men den rejser naturligvis også problemer, herunder afgrænsningsproblemer. Hvis kulturforskning-

Gunhild Agger

Hverdagskultur og organisationskultur i arbejdersammenhæng 1870 - 1930

Indledningen indkredser kulturbegrebets relevans som tolkningsredskab. Nøglebegreberne i hverdagskulturen er gruppesammenhold, nødværgefællesskab og kamp for respektabilitet. Men hverdagskulturen udfolder sig meget forskelligt i arbejderklassens forskellige lag og dele. Organisationskulturen har bedre betingelser for at udforme sig som slagkraftig modkultur, og i afsnittet herom gennemgås nogle eksempler på, hvordan det sker, ved fri-luftsmøder og i foreninger.

Kulturbegrebet

Kultur kan være et lidt besværligt begreb, fordi det i dagligsproget bruges i forskellige betydninger. På A 38-kartonen står der, at mælken er »syrnet med *Lactobacillus Acidophilus* foruden den almindelige tykmælkskultur«. Her har vi grundbetydningen, som har med dyrkning og forædling at gøre. En anden dagligdags betydning sætter kultur lig med dannelse. »Et menneske uden kultur«. Dermed knyttes kulturbegrebet til det enkelte individs frembringelse og tilegnelse af kunst, litteratur, filosofi, videnskab og dermed til forestillinger om et bestemt fond af viden, som de dannede har, i modsætning til de udannede – eller kulturløse. En tredje dagligdags betydning er »gamle kulturer« eller »fremmede kulturer«. Her bruges ordet nærmest synonymt med samfundsorganiseringen som helhed.

Jeg vil ikke gå nøjere ind på de mange definitioner, der har været diskuteret de senere år i forbindelse med begrebet *arbejderkultur*, men nøjes med at henvise til Svend Aage Andersens to udmærkede oversigtsartikler i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* (Andersen, 1981; 1985). Her gør Svend Aage Andersen rede for, hvordan et *bredt kulturbegreb* inden for en række fagtraditioner (etnografi, historie, sociologi, kultur- og litteraturhistorie) og i en række lande (England, Tyskland, Frankrig, de nordiske lande) er slået igennem. Og hvordan interessen gradvis er blevet forskudt fra studier i arbejderbevægelsens og dens organisationers kultur til studier i hverdagskultur.

Hvad kendetegner da det brede kulturbegreb? Raymond Williams gjorde sig allerede i 1958 til talsmand for at opfatte kultur som »the way of life as a whole« (1976: 272). Formuleringen udfælder sig i sammenhæng med Williams' forkastelse af materiel eller økonomisk determinisme i kulturanalyse, men er i al sin korthed blevet stående. Ud fra den grundlæggende forståelse har Williams i mange senere artikler, essays og bøger søgt at klarlægge elementerne i det brede kulturbegreb, deres samspil og historiske udvikling.

Helhedsbetragtningen kan være frugtbar, har det vist sig, men den rejser naturligvis også problemer, herunder afgrænsningsproblemer. Hvis kulturforskning-

gen alligevel skal beskæftige sig med det hele, hvorfor så ikke skippe kulturbegrebet og kalde tingene ved deres rette navn: socialhistorie, mentalitets- eller bevidsthedshistorie, politisk historie, sociologi osv.?

Et af Raymond Williams' seneste svar på dette er, at videnskabstraditionen inden for disse felter uanset observans altid fokuserer på kendsgerningerne, mens deres *betydning* er underudviklet som studieobjekt. Den sociale organisering af kultur er integreret i en hel mængde andre aktiviteter, relationer og institutioner, og det er betydningen af dette, der udgør kulturforskningens arbejdsfelt: »the concept of culture as a realized signifying system« (1981: 207).

Lige præcis denne opfattelse tager de svenske etnologer Billy Ehn og Orvar Löfgren op og viderebearbejder i deres bog »Kulturanalys«. Deres grundtanke er følgende: »Allt socialt liv förutsätter tolkning, dvs. meningstilldelning.« (1982: 12). Kulturbegrebet formuleres – helt bevidst ikke videre stringent – som »kollektivt medvetande« eller »system av betydelser och symboler« dvs. »de erfarenheter, kunskaper och värden som människor delar och som de återskapas och förändras i socialt handlande.« (p. 13). Men også som »*medium* – det sätt på vilket erfarenhet organiseras.« (p. 13). Samtidig pointerer forfatterne, at det ofte er det mindre bevidste og det ubevidste, der er det mest spændende for kulturforskeren, med andre ord vanerne eller alt det, man gør uden at tænke over det. Og at hvert individ indgår i flere kulturelle fællesskaber, som delvist kan overlape hinanden.

Hvad disse overordnede betragtningsmåder indebærer, konkretiserer Löfgren og Ehn ved at opregne en række analytiske perspektiver, der stiller forskellige spørgsmål til forskningsfeltet, og derigennem også fremkalder forskellige svar. Og det er just meningen med den manglende stringens.

Ud fra ét analytisk perspektiv kan mennesker ses som *kulturbærere*, mere eller mindre ubevidst programmeret til et bestemt kognitivt eller symbolsk system, som de udtrykker i handlinger, sprog, klædedragt, kropssprog, vaner og rutiner, og som forholder sig til fysisk miljø såvel som til sociale normer. Hverdagslivet er her det centrale, fordi det indeholder et rigt fond af selvfølgeligheder, der alle er betydningsbærende, fra elgjagten til indhegningen af børnehaven. »Højtidskulturen« er mere iøjnefaldende og lettere at studere, men den er måske også mindre sigende.

Et andet analytisk perspektiv ligger i at fokusere på *kulturel forandring*. Mennesker er ikke blot passive kulturbærere, men også aktive omformere, der ud fra nye erfaringer stiller spørgsmålstejn ved gamle forestillinger, skaber modkulturer. I forlængelse heraf kan kultur ses som *middel*, et magtinstrument eller et forsvarsvåben. Vigtigt i denne sammenhæng er det at skelne mellem kulturel *form* og kulturelt *indhold*. En og samme form kan have vidt forskelligt indhold alt efter hvilken sammenhæng den indgår i. Når det borgerlige hjemms normer går igen i sammentrængt form i arbejderhjemmene omkring århundredskiftet, med klunkestil og viftepalmer, visitkortskål og familiefotografier, så kan det selvfølgelig ses som led i en assimileringssproces. Men det kan også ses som en protest mod den nedvurdering og ydmygelse som arbejderne daglig var udsat for, et forsøg på at hævde sin værdighed (jfr. Andersen, 1984).

»Vort liv er helt igennem et stykke skrabet margarinebrød«¹

Der findes mange udmærkede fremstillinger af kapitalismens gennembrud i Danmark. De skal ikke gennemgås her. Jeg vil blot kort minde om de vigtigste udviklingstræk, da de udgør strukturelle forudsætninger for arbejderklassens tilblivelse og dermed for hverdagskultur og organisationskultur overhovedet.

Danmark er i 1800-tallet et udpræget landbrugsland. Fra århundredets slutning bliver det også et industriland. Efter landbrugskrisen i 1870'erne omorganiseres landbruget, og det industrialiseres effektivt og talentfuldt i andelsbevægelsens regi. Samtidig foregår en industriel udvikling i byerne af ganske omfattende format. Direkte og indirekte fremkalder industrialiseringen en folkevandring af ukendte dimensioner – og et voldsomt opbrud i de kendte dominerende kulturformer – den borgerlige enhedskultur og almuekulturen.

Nogle tal kan illustrere forandringernes omfang. Alt i alt steg antallet af arbejdere, beskæftiget i håndværk, byggeri og industri fra ca. 87.000 i 1870 til 251.000 i 1921.

Industrivirksomhederne blev som regel placeret i eller nærved København og de større købstæder, hvor der var en del (men ikke nok) arbejdskraft for hånden, og hvor der var let adgang til havn og jernbane. Urbaniseringsgraden øgedes voldsomt i kraft heraf. I 1870 boede omkring $\frac{1}{4}$ af befolkningen i byerne, i 1890 omkring $\frac{1}{3}$, og i 1925 godt halvdelen.

Landbefolkningen var stagnerende i perioden. Men befolkningstilvæksten var for stor til, at byerne alene kunne opsuge den. Af de godt $\frac{1}{2}$ million mennesker, der i perioden 1870 – 1914 forlod landdistrikterne, udvandrede knap $\frac{1}{4}$ million, først og fremmest til USA. I løbet af samme periode steg befolkningsmængden fra ca. 2 til ca. 3 millioner (Hansen, 1972).

Flugten til Amerika viser, at der hverken var hjerte- eller husrum til de mange kvinder og mænd, oftest fra landarbejder- eller husmandsfamilier, der søgte ind til byen. De fleste af dem var ufaglærte og måtte tage det arbejde, de kunne få. Mændene blev kuske, arbejdsmænd i bygge- og anlægssektoren, havnearbejdere, fabriksarbejdere. Kvinderne blev tjenestepiger og fabriksarbejdere, eller de fik arbejde, de kunne varetage derhjemme, samtidig med at de tog sig af børn og husholdning – som syersker, rengørings- og vaskekoner.

Lønformen var uge- eller dagløn, en form, der lægger op til en fra-hånden-og-i-munden-økonomi og vanskeliggør længeresigtede dispositioner. Arbejdsløshedsstatistikkerne viser, at arbejdsløshed, hvad enten den nu var sæsonbetonet eller strukturel, var en stadigt nærliggende mulighed.

Den mest udbredte boligform var 1- eller 2-værelses lejligheden i de nye arbejderkvarterer, der hastigt blev smækket op i perioden. I København på Nørrebro og Vesterbro. I Århus på Trøjborg, i Sjællandsgadekvarteret og på Frederiksberg. I Aalborg i Vestbyen. Og tilsvarende i en lang række andre byer.

For de faglærte dele af arbejderklassen stillede situationen sig lidt bedre. Lønnen strakte til pålæg på brødet, der var ikke samme nødvendighed i, at hustruen og børnene bidrog til familiens underhold, og måske kunne der også blive råd til at udskifte 2-værelses-lejligheden med en 3-værelses eller endda få eget hus. Arbejdsløshed var dog et lige så nærværende problem for de faglærte og kunne hur-

tigt rykke grundlaget væk under en sådan forbedret levestandard. De usikre livsvilkår bevirkede, at flyttefrekvensen var høj i arbejderkvartererne.

Samtidig skete der som et resultat af den fagforeningsmæssige og partipolitiske organisering i perioden en generel forbedring i levevilkårene. Arbejdstiden blev kortere, men til gengæld mere intensiv, fritiden forøgedes, man tilkæmpede sig lønforbedringer og del i generelle uddannelsesmæssige og sociale forbedringer.

Hverdagsskultur

Hverdagsskultur opfattes jo aldrig som noget særligt af dem, der lever i den, og det er vanskeligere at tegne et præcist billede af hverdagsskulturen end af organisationskulturen, fordi kildematerialet er mere begrænset. Det vigtigste kildemateriale er erindringer, trykte som utrykte. Men der findes ikke mange fra arbejdsmænd og landarbejdere og heller ikke fra kvinder. Ud over erindringsmaterialet kan man støtte sig på fagblade, Social-Demokraten, interviews, fotografier og skønlitteratur fra perioden. Og hvad er det så for et billede, der tegner sig?

Hverdagsskulturen var for alle dele af arbejderklassen kendetegnet af knaphed, afsavn og mådehold, betinget af de begrænsede økonomiske muligheder. Inden for disse rammer udformede den sig forskelligt i forskellige lag af arbejderklassen og i forskellige familiesammenhænge, på arbejdspladsen og i fritiden. Nøgleordene er: gruppesammenhold, nødværgefællesskab, kamp for respektabilitet.

På *arbejdspladserne* var en skarp opdeling mellem *faglærte* og *ufaglærte*, mellem *mænd* og *kvinder* udbredt. I forlængelse af håndværkertraditionerne håndhævede de faglærte svende som regel særdeles håndfast et sammenhold imod dels de ufaglærte, dels lærlingene. Om sammenholdet også var vendt mod arbejdsgiverne var afhængigt af, om der var tale om en stor eller en lille arbejdsplads. På de små værksteder indgik mester selv i arbejdet, og forskellen mellem mester og svend var ikke nødvendigvis stor. Det er ikke usædvanligt, at den enkelte i sit livsløb prøver begge dele flere gange.

Opstigningsperspektivet kunne hjælpe lærlingene gennem problemerne, selv om det kunne være hårdt. Men de ufaglærte måtte finde sig i en nedladende behandling fra de faglærte hele livet. Visse fag havde i 1870'erne anfægtet arbejdsmændenes ret til overhovedet at danne fagforeninger – de havde jo ikke noget fag! Og denne modsætning vedblev at sætte sig igennem som en hakkeorden på arbejdspladserne:

»På arbejdspladserne måtte en arbejdsmand ikke sætte sig ved svendenes bord. Jeg kendte tilfulde denne laugsprægede overlegenhed overfor de ufaglærte. Forsøgte en arbejdsmand at nærme sig skibssmedenes bord i marketenderiet eller på beværtning, blev han hånligt jaget bort med betegnelsen »arbejdsmand«. Engang, mens jeg arbejdede på Flydedokken, opmærkede jeg plader og havde ladet en arbejdsmand holde i den ene ende af en såkaldt kridtline; straks kom en overlegen kvartérmand og gjorde opmærksom på, at arbejdsmanden ikke måtte medvirke ved opmærkning, og resultatet blev, at en lærling måtte holde i enden på den »privilegerede« snor.« (Kjærbøl, 1959: 112)

Kvinderne havde oftest underordnede funktioner, overvåget af mænd. De havde lavere løn, og hverken arbejdsgiverne eller deres mandlige kolleger gav dem anledning til at få høje tanker om deres eget værd.

Karakteristisk for samværsformerne på arbejdspladsen var et vist sammenhold, et vist kammeratskab, et vist frisprog inden for den enkelte gruppe. Hvor arbejdsforholdene gjorde det muligt, for eksempel på skibsværfter, kunne det enkelte sjak erhverve sig ret stor selvstændighed i tilrettelæggelsen af arbejdet (Sørensen, 1961), men også under mere mekaniserede produktionsformer har der været fælles normer for eksempel arbejdsintensiteten. Man skulle ikke arbejde for meget for ikke at ødelægge akkorden, men heller ikke for lidt, for så fik man ikke pengene hjem. Hvad frisproget angår, er den mandlige udformning af det bedst belyst. Der er tale om en sprogbrug, hvor fagudtryk og jargon optræder med selvfølgelighed, og hvor humor, såvel i form af overdrivelser og underdrivelser som spidsfindige sproglige billeddannelser, ofte af mandschauvinistisk tilsnit, er højt i kurs og giver respons i gruppen. Ligesådan den grovkornede vits og den hurtige replik. – Kvinderne sætter pris på »gode arbejdskammerater«, på en omgangsform, præget af hygge og sjov (se eksempelvis Jensen, 1985).

Drikkeri på arbejdspladserne var almindeligt, især før brændevinsbeskatningen. For lærlingene var det ofte umuligt at undslå sig:

»Det var egentlig svendene, der lærte drengene at drikke brændevin. Når en dreng havde været ovre i Sofaen for at hente ½ pot og kom tilbage med den, så sagde svendene: »Værsgo og tag dig en snaps.« Hvis drengen vægrede sig, fik han en lussing, ledsaget af følgende bemærkning: »Vil du drikke, knægt, eller har du måske pisset i flasken?« Så måtte drengen til det, enten det smagte ham eller ej.« (Yde-Andersen 1952: 12)

Ofte fortsatte drikkeriet efter endt arbejdstid, ikke så meget i familien som på værtshusene. Det mest iøjnefaldende ved *værtshuskulturen*, og det som oftest fremhæves i erindringer fra perioden, er dens indlysende negative side. Faderen drikker og unddrager på den måde familien dens fattige midler til livets opretholdelse. Moderen eller et af børnene står uden for værtshuset og kvier sig ved at hente faderen hjem, men forsøger alligevel. Druk og forsumpning har dog ikke været det eneste perspektiv for værtshuslivet, som også har fungeret som forum for munterhed, politisk snak og mundtlig fortællertradition.² Begge perspektiver fastholdes glimtvis af Martin Andersen Nexø i hans erindringer fra 1932:

»Der var mange Smaaborde, hvor Arbejderne, fire-fem ved hvert, sad og drak og spillede Pindespil eller Kort. I Midten, under Lampen stod et stort Bord, og der sad Far, med Karafflen foran sig. Det var ham, der gav ud; for hvergang den store Topotters Karaffel havde gjort sin Runde, vendte den tilbage til hans Plads. Rundt om Bordet sad de og lyttede til ham, med spændte Udtryk, parate til at le. Og Far sad med løftet Hode; han holdt Haanden hævet, hans Ansigt var saa levende, som jeg aldrig har set det hverken før eller siden.« (1969: 86)

Værtshuslivet var én af mulighederne i *fritiden* – men det var en mulighed, der udelukkede børn, og som heller ikke stod åben for ret mange kvinder. En mere harmonisk mulighed for at forene familieliv og fritidsliv var *søndagsudflugten* med medbragt madkury. Søndagsudflugten kunne gå til Søndermarken eller Bakken i København. I Århus kunne den gå til Frederikshøj eller Risskov. I Aalborg til Kilden eller Lundby Krat. I alle tilfælde betød det brud på hverdagsrutinen, motion, lys og luft, leg og samvær med andre arbejderfamilier.

En anden mulighed for rekreation og socialt samvær lå i *kolonihaven*. De første kolonihaver blev anlagt i Aalborg i 1880'erne og i København i 1890'erne. Derfra bredte bevægelsen sig til de fleste større byer, og i 1907 var der ca. 20.000 kolonihaver i Danmark. Foruden sin indlysende økonomiske betydning havde kolonihaven stor sundhedsmæssig og social betydning. For indvandrerne fra landet gav den mulighed for atter at få en smule jord under neglene. Kolonihaven fungerede klart nok som kompensation, næsten social sikkerhedsventil, for dårlige boligforhold i lejekasernerne. Men kolonihavemiljøet fungerede også som et sted, der gav bedre betingelser for udfoldelse af fællesskab, hjælpsomhed, fantasi og kreativitet end noget andet sted.³

Så var der selvfølgelig de fritidsaktiviteter, som arbejderbevægelsens organisationer kunne tilbyde (herom senere). Og med stigende intensitet op mod 1930 tilbødene fra massekulturen i form af ugeblade, kolportageromaner, film og efterhånden også radio.

Hvad der gælder for samværsformerne på arbejdspladsen og i fritiden gælder også for *familielivet*: det er præget af dybtgående forskelle. På mange familie billeder fra perioden kan man se familien, sådan som man må formode, den gerne ville fremtræde. Faderen sidder da med den lokale Social-Demokrat, somme tider læser han i den, somme tider ser han op. Under alle omstændigheder er det klart, at avisen er med for at vise flaget og markere et klassemæssigt, et politisk og sikkert også et i snæver forstand kulturelt tilknytningsforhold. Moderen har enten et barn på skødet eller hun er beskæftiget med håndarbejde. Ved siden af forældrene grupperer en større eller mindre børneflokk sig. Ofte har de sørget for at få deres bedste legetøj med på fotografiet, men mange har øjensynligt ingenting. Og så er der billeder på fotografierne, enten demonstrativt stillet op på et bord, familien er samlet om, eller på væggen – billeder af voksne børn eller andre familiedemedlemmer, der skulle med. Slægtsammenhængen markeres. Dagligstuen, hvor fotografiet er taget, er i øvrigt præget af tidens stil, oven i købet i sammentrængt form på grund af de snævre pladsforhold: apidistraer, viftepalmer, hængende bordtæpper, pyntepuder og billeder på væggen, ramme ved ramme.

Hvad udstråler sådan et billede? For forældrenes vedkommende først og fremmest *samhørighed*, de markerer med deres kropssprog, at de er en familieenhed, hvor manden varetager den politiske aktivitet og derigennem forbindelsen til en større enhed, og hvor kvinden varetager huslige gøremål som sin hovedaktivitet. Børnene indgår i familieenheden med vekslende held. Nogle markerer indforståethed gennem smil og blikretninger, andre udtrykker nærmest trods og selvstændighed, varsler opbrud.

Boligindretningen signalerer *orden* og *respektabilitet*, alt er på sin rette plads, der er ikke spor af rod eller sjusk på sådanne billeder. Budskabet er klart nok: selvom pladsen er snæver, er det er rigtigt *hjem* med alt, hvad der hører sig til. Og selvom vi hedder Jensen og bor til leje, har vi rødder langt tilbage, og vi bærer næste kuld frem.

Hvorfor var det nu så vigtigt at pointere dette, indadtil som udadtil? Først og fremmest, fordi det langt fra var nogen selvfølge. Groft sagt kan man skelne mellem to familietyper med forskellige sæt normer og omgangsformer i perioden.

Den ene er den *stabile* arbejderfamilie, sådan som vi ser den afbildet omkring Social-Demokraten. Den anden er den *opløsningstruede* arbejderfamilie, og den findes der ikke nær så mange billeder af. Mellem disse skematisk opridsede typer var der naturligvis i virkeligheden talrige blandformer og varianter.⁴

Det sociale grundlag for den stabile arbejderfamilie var de faglærte arbejdere og de socialt mere stabile lag i arbejderklassen. Faderen var i disse familiesammenhænge deltager i familielivet samtidig med, at han med eller imod sin kones vilje ofte var politisk eller fagforeningsmæssigt aktiv. Økonomisk var han i stand til, i hvert tilfælde når han ikke var arbejdsløs, at opretholde en skrabet, men nogenlunde anstændig levestandard for familien. Det betød meget for hans selvagtelse og for familiens anseelse, at hustruen ikke behøvede at tage arbejde. Frygten for arbejdsløshed kunne derfor holde faderen fast på samme arbejdsplads hele livet, således som for eksempel Oskar Hansen fortæller det om sin far (1947: 13).

En overtagelse af småborgerlige normer for familielivet, børnenes opdragelse, boligens indretning osv. blev ofte kombineret med udviklingen af et miljø, hvor faglige traditioner, læsning, sang, teknisk snilde og naturglæde kunne udfolde sig. Både i den snævre familiesammenhæng og i forbindelse med de forskellige foreninger og organisationer, som faderen og efterhånden også børnene kunne være medlem af. Moderen støttede faderens stabilitet og sørgede i øvrigt for, at hjemmet og hjemmelivet blev prioriteret, hvor hun kunne komme til det.

Også i den opløsningstruede arbejderfamilie spillede moderen en central rolle i forsøget på at holde sammen på familien og hjemmet. Men hendes vilkår var ulige hårdere, fordi hun som oftest måtte bære en stor part af forsørgerbyrden ved at tage de forskellige former for udearbejde, hun kunne få. Det var særligt værts-huslivet, der for faderen gik forud for familielivet. Det bevirkede dels, at pengene ikke rakte til det mest nødtørftige, dels at der ægtefællerne imellem opstod et uoverskueligt kompleks af skyldfølelser, aggressioner, bebrejdelser, fysisk og psykisk vold. Manglende kendskab til børnebegrænsning eller bare ligegyldighed var ofte medvirkende årsag til, at tingene gik i hårdknude, sådan som for eksempel Chr. Christensen fremstiller det i »Arbejderne og Børneflokkene« fra 1910. At børnene blev inddraget i problemerne kunne naturligvis ikke undgås, og der opstod ofte en gensidig forståelse mellem moderen og børnene i fælles fjendskab mod faderen, således som samme Chr. Christensen fortæller i sine erindringer (1974). Sådanne forhold kunne vare hele livet, de kunne ende med formel eller uformel skilsmisse, eller de kunne vare i perioder.

En form for solidaritet, der kunne sætte ind i forhold til disse familier var nabo- og kvartersolidariteten. Til grund for den lå et elementært nødværgefællesskab mod de autoriteter, der udgjorde en overhængende trussel mod de fleste af lejekar-sernens beboere: husvært, kongens foged, politi. Sammenholdet kunne dog overskride dette forsvarsfællesskab og udstrækkes til indbyrdes hjælp i sultetider, i barselsperioder, hjælp med børnepasning og værn mod den mest brutale fysiske vold. Kvinderne var det bærende element.⁵ Men også denne form for solidaritet kunne have en bagside – i form af sladder og gensidig social kontrol.

Det sociale grundlag for den opløsningstruede familietype var især de ufaglærte byarbejdere, ofte førstegenerationsarbejderne, og de pjalteproletariske

randgrupper. Moderen var og blev familiens krumtap, hvad enten hun var ude- eller hjemmearbejdende eller begge dele. Faderen var den, der havde bedst betingelser for at flygte fra sine vilkår – eller arbejde på at ændre dem i arbejderbevægelsens organisationer; men for børnene var der ud over sammenhængen i hjemmet, skolen og på arbejdet før eller efter skoletid endnu en sammenhæng, der ofte fremhæves i erindringerne – *gaden*.

I *Drengen drømte* modstiller Anton Hansen »gadens skole« og kommuneskolen. Gadens skole er »stærk og retfærdig« (1951: 70) i modsætning til kommuneskolen, hvis normer og pædagogik han ikke har meget til overs for. Gaden – det er Knudsgade på Vesterbro:

»Knudsgade blev mit land og min verden i næsten fjorten år. Den lærte mig, at livet er skønt, at varme, sammenhold og godhed var en del af lejlighedernes uflyttelige inventar, at skruebrækkerne er foragteligt kryb, ... at beboerne i Madvigs Allé og de mærkelige og fjerne folk ude mellem bakker og dale, folk, vi hørte om i fædrelandssange, Danmarks folk, ikke var vores landsmænd; vores landsmænd befolkede de snævre fattiggader i Berlin, London, Paris og andre storbyer verden over.« (s. 8)

»Fællesskab var en uskreven lov, mit og dit var anerkendt, men med fælles brugsret.« (s. 70)

Gaden fremhæves her som en mere realistisk skole end kommuneskolen, som en skole, der gør hver enkelt klar over, at der er klasseforskelle, og som tilsiger sammenhold blandt dem, der har samme opvækstvilkår. Disse næsten programmatisk erklæringer er dog kun en del af sagen. Gaden og kvarteret har andre facetter, som det også fremgår hos Anton Hansen. Gaden er et sted, hvor en fælles børnekultur kunne udfolde sig uafhængigt af de voksnes normer og indgriben. Men dette fristed kunne være nok så hårdt, og de regler, der herskede, nok så barske.

Derudover var gaden et sted, hvor arbejderbørnene fik indblik i, hvad man kunne få, hvis man havde penge. Bagerbutikker lader til at have udøvet en særlig fascination! Det var det sted, hvor man blev konfronteret med voksentilværelsens skyggesider, hvis man ikke kendte dem hjemmefra – fulde folk på vej hjem eller til næste beværtning. Prostituerede på jagt efter »Rær«. Gældstyngede arbejdsløse på jagt efter en barmhjertig handlende, der ville give kredit. Gaden – eller gården – var også det sted, hvor børn og unge gjorde deres første seksuelle erfaringer.

»Dag efter dag trængte gaden sig dybere ind i mit sind og har præget mig for livet« (1951: 42), skriver Anton Hansen, og hos Tove Ditlevsen er der en lignende formulering: »Istedgade er barndommens gade, hvis rytme altid vil banke i mit blod« (1967: 43). Gaden er for begge indbegrebet af Vesterbro-barndommen, dens lys, lugte og længsler, dens sansning af klasseforskelle, dens indskærpning af solidaritet og solidaritetens grænser. Men hvor Anton Hansen også i erindringsperspektivet fortsat erklærer gaden sin kærlighed, er Tove Ditlevsen mere blandet. Gadens »rytme« forlader hende aldrig, men hun længes efter den individuelle tilværelse, hun kun kan drømme sig til i Istedgade – efter »eget værelse«, efter at forlade knapheds- og solidaritetskulturen for at finde sig selv og sine egne udtryksmidler, deltage i de intellektuelles og kunstnernes kultur.

Barndommens gade fører således forskellige veje hen. Anton Hansen er ikke ene om at fastholde den, Tove Ditlevsen ikke ene om at forlade den.

Hverdagskulturens grundelementer – gruppesammenholdet, nødværgefællesskabet og kampen for respektabilitet – indgik alle i dannelsen af en kollektiv bevidsthed, en klassebevidsthed, hvor forskellen på Vesterbro og Madvigs Allé var soleklar. Men de indbyrdes modsætninger, hakkeordenen, de forskellige erfaringer og løsninger, gjorde hverdagskulturen til en sammenhæng, der nok kunne støtte den enkelte i arbejdslivet og familien, men som ikke var særlig opsøgende eller offensiv. Den bestræbelse, og bestræbelsen på at formulere et samlet kulturelt alternativ for arbejderklassen som helhed, varetog organisationskulturen langt bedre.

Organisationskultur

I sin bog *Arbejderkultur* fra 1932 udnævner Julius Bomholt »det organisatoriske Menneske« til »Bæreren af en ny Kultur«:

»Det er vanskeligt at udmåle den enorme Betydning, som det solidariske Foreningsarbejde fik for tusinder af Arbejdere. Over for den kapitalistiske Stræbertype og Selvforherliger traadte den befuldmægtigede Repræsentant for Kollektivviljen, Kollektivmennesket, der handlede på sin Organisations Vegne, under Ansvar.« (p. 83-84)

Organisationskulturen bliver for Bomholt den sammenhæng, der kunne fastholde arbejderklassen omkring solidaritet som bærende idé og svejse arbejderklassens forskellige dele sammen til en slagkraftig bevægelse. En bevægelse, der historisk afgrænsede sig fra såvel håndværkerens patriarkalske laugsorganisering som fra almuens traditionelle tænke- og væremåde (koncentreret i begreber som resignation, ydmyghed, nøjsomhed, fremmedangst, hæmning af livsytringer). En bevægelse, der kunne hamle op med de herskendes magt og kultur.

Grundlaget for organisationskulturen var dels *partiet*, dels *fagforeningerne*.⁶ Fra begyndelsen hang disse to sider sammen i »Den internationale Arbejderforening for Danmark« (1871), idet de faglige sektioner var Arbejderforeningens grundlæggende enheder. Men efter de katastrofale begivenheder i 1870erne – forbud mod Arbejderforeningen, ledernes fængsling efter Slaget på Fælled i 1872, systematisk forfølgelse af enhver oppositionel aktivitet og endelig Pios og Geleffs fremtvungne udvandring i 1877 – blev det i 1878 besluttet at satse på den tostrengede model. Partiopbygning for sig, og fagforeningsopbygning for sig, dog med udstrakt samarbejde og personsammenfald.

Det socialdemokratiske Forbund blev nu partiorganisation med vælgerforeningen som sit grundlag. Folketingsrepræsentation opnåede partiet i 1884, og tilslutningen til Socialdemokratiet var stærkt stigende gennem resten af århundredet og langt op i det næste. Kulminationen kom ved valget i 1936, da 46 pct. af vælgerne sluttede op om Socialdemokratiet (og Stauning).

Også fagbevægelsen fik et kraftigt opsving i 1880erne og 1890erne. De fagforeninger, der havde overlevet 1870ernes politiske og økonomiske krise, forøgede deres medlemstal, og bevægelsen begyndte nu for alvor at nå ud over de faglærtes rækker til arbejdsmænd, landarbejdere, kvinder. Et samarbejde mellem fagforeningerne blev iværksat i de fleste større byer med oprettelsen af fællesorganisationerne. De enkelte fagforeninger sluttede sig sammen i fagforbund, og i 1898 blev

et landsdækkende samarbejde indledt med oprettelsen af De samvirkende Fagforbund, DsF.

Den danske arbejderbevægelse havde magtfulde forbilleder i den internationale arbejderbevægelse. Men den havde også et dansk eksempel tæt inde på livet, nemlig bøndernes organisering omkring partiet Venstre, andelsbevægelsen og højskolebevægelsen. Begge dele var eksempler på organiserings praktiske anvendelighed i kampen for at ændre levevilkårene og samfundet.

Fagforeninger og partiforeninger var grobund for en række initiativer, hvis formål var at udvikle nye, slagkraftige måder at manifestere sig på udadtil, samværsformer, der kunne styrke sammenholdet indadtil, nye rammer for videnstilegnelse, for hvordan fritiden skulle tilbringes osv. Men udviklingen af alternativer var kun den ene side af sagen. Den anden var den stadige nødvendige forholden sig til eksisterende institutioner i et forsøg på at omdanne dem gennem reformer.

Også inden for organisationskulturen antog *gaden* en særlig betydning. Gaden var sammen med pladsen og parken det sted, hvor arbejderne kunne manifestere sig samlet og derved demonstrere styrke, enighed, engagement og magt. Arbejderbevægelsen havde ikke opfundet hverken folkemødet eller demonstrationen, men den tog disse store offentlige manifestationsformer til sig og udviklede dem. Dels når der var aktuell politisk lejlighed til det. Dels i form af de traditionelle årlige 1. maj-demonstrationer fra 1890 og frem – i mange år for 8-timers-dagen – og folkemøderne grundlovsdag. Demonstrationerne var kraftige politiske manifestationer. Men de var også en art kulturel opvisning – i hvordan de mange opfører sig, når de gør brud med hverdagen, laver fest midt i arbejdsrutinen. »Socialisternes Marsch« af U.P. Overby fra 1871, »Proletarernes Vise« af samme forfatter og de mange andre sange, der blev skrevet som agitations- og kampsange fra bevægelsens start, kom til at spille en stor rolle i denne sammenhæng. Agitatoriske taler var et andet uundværligt led. Udvisning af disciplineret optræden, respektabilitet, afgrænsning fra uro og ballade, var et tredje led.

Mange fotografier fra 1. maj-demonstrationer og grundlovsmøder dokumenterer den store opbakning de havde, ikke kun fra mænd, men også fra kvinder og børn. Erik Henningsens kendte billede af et 1. maj-møde, »En Folketaler« fra 1899, indfanger specielt fint stemning og budskab på Fælledens (se for eksempel forsiden af Reich m.fl., 1986).

Demonstrationer og folkemøder var et væsentligt led i organisationskulturen. Men det daglige organisationsarbejde krævede også andre, mere permanente rammer. Gadens og Fælledens kultur måtte rejse en bygning, og i løbet af 1890'erne blev der oprettet tre nye folkets huse. Tilsvarende erhvervede arbejderbevægelsen i de større købstæder egne faste forsamlingsbygninger. Samtidig med, at disse folkets huse fungerede som mødested for vælgerforeninger og fagforeningsbestyrelser, for generalforsamlinger og agitationsmøder, dannede de også ramme for en organisationskultur, der glimtvis kunne optø det modsætningsforhold mellem organisationsliv og familieliv, der var (og er) almindeligt. Der blev arrangeret juletræsfester og fastelavnsfester, teater og danseaftener af de forskellige foreninger. Andre sider af organisationskulturen udfoldede sig i forbindelse med *arbejderoplysning*, *partiskoling* og *agitation*.

Der var i den socialdemokratiske arbejderbevægelse ingen tvivl om at, *pressen* var det vigtigste middel til at få udbredt sine synspunkter. Fra 1870erne havde man satset på at opbygge et landsdækkende net af socialdemokratiske aviser, og gennem agitation ved møder og stævner samt ved ihærdig husagitation var det lykkedes at sikre denne presse en stor, fast abonnentskare. Hertil kom fagbladene. Men efterhånden som bevægelsen voksede, opstod der et stigende behov for et mere vidtspændende og systematisk uddannelses- og oplysningsarbejde.

Oplysningsarbejdet før århundredskiftet foregik typisk i et samarbejde mellem arbejderbevægelsen og progressive akademikere. Det gælder Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere (1882), Folkeuniversitetet (1897) og den aftenskolevirksomhed, der startede i 1880erne i de fleste af landets større byer. Først med dannelsen af *Arbejdernes Oplysningsforbund* i 1924 imødekommes behovet i arbejderbevægelsens eget regi. Foretagsrækker og studiekredse, aftenskoler og sommerkurser bliver fra nu af organiseret af AOFs lokaludvalg, og AOF får også ansvaret for højskolevirksomheden. Esbjerg Arbejderhøjskole, oprettet i 1910, overdrages i 1929 til AOF, og året efter følger Roskilde Højskole.

Et selvstændigt oplysningsarbejde foregik derimod fra starten i forbindelse med *partiskoling*. Et af de vigtigste redskaber var her de socialdemokratiske diskussionsklubber, der blev oprettet i 1880erne og 1890erne. Flagskibet var Diskussionsklubben »Karl Marx«, dannet i 1885 på initiativ af den alsidige skribent, idrætsmand og agitator A.C. Meyer. Her skolede partimedlemmer sig selv og hinanden med foredrag og fri debat som pædagogisk metode. Også studiekredsen havde her sin forløber. Her tilegnede man sig den internationale teoretiske debat. Og herfra blev partiets tillidsmænd og agitatorer i vidt omfang rekrutteret.

I tættere eller fjernere tilknytning til arbejderbevægelsen, men igen som led i den nye organisationskultur i 1880erne og 1890erne blev en række *sangforeninger* og *sportsforeninger* til. Sangforeningernes repertoire bestod i starten først og fremmest af de mange sange, der blev skrevet inden for arbejderbevægelsen og samlet i de socialdemokratiske sangbøger. Efterhånden kom der dog også andre sange på programmet på linie med, at sange fra den nationale sangtradition blev optaget i arbejdersangbøgerne.

I sportsklubberne dyrkede man forskellige typer boldspil, især cricket og fodbold. Efterhånden kom atletik ind i billedet og de kraftbetonede discipliner som brydning og boksning blev populære. Også adskillige cykelklubber blev oprettet. »Arbejdernes Bicycle Club« fra 1894 havde Fr. Borgbjerg som formand og A.C. Meyer som kasserer. Både sang- og sportsforeningerne var for mænd – med kvinder og børn i rollen som tilskuere og deltagere ved festlige lejligheder.

De modsætninger, der prægede hverdagskulturen, satte sig naturligvis også igennem i organisationerne. For eksempel var forholdet mellem Arbejdsmandsforbundet og de faglærtes forbund i DsF ofte spændt, og i 1925 meldte Arbejdsmandsforbundet sig ud efter storkonflikten – for at melde sig ind igen i 1929. Fordelene ved samlet optræden var alligevel større end ulemperne. Andre oppositionelle som syndikalisterne antastede det faglige system som helhed. Også politisk var der perioden igennem uenighed, der førte til afskalninger og spaltninger, mest dybtgående i årene 1918-22, da Socialdemokratiets venstreopposition i for-

længelsen af situationen i arbejderbevægelsen internationalt valgte at danne sit eget parti, Danmarks Kommunistiske Parti.

Alligevel var organisationskulturen en sammenhæng, der gav den enkelte identitet og styrke i en grad, som arbejderne i starten kun drømte om. Her kunne man gå gennem livet inden for sine egne institutioner. Man kunne sende sine børn i DUI⁷ og senere i partiets ungdomsorganisation,⁸ man kunne få dem borgerligt konfirmeret, man kunne selv være aktiv i vælgerforening eller sangforening, man kunne gå til kurser og få øget sin viden, man kunne få adgang til en anden kulturel scene gennem ARTE (grundlagt 1946) for derefter at gå hjem og læse bøger, udkommet på arbejderbevægelsens eget forlag, Fremad (grundlagt 1912). Om sommeren kunne man passe sin kolonihave, og med tiden kunne man få en bedre lejlighed gennem en af arbejderbevægelsens boligforeninger.⁹ Man behøvede ikke længere at skamme sig over at være arbejder. Man havde grund til at være stolt over det.

Den faglige sammenslutning havde betydet, at arbejderne var blevet anerkendt som ligeværdige *forhandlingspartnere* ved Septemberforliget i 1899. Organisationskulturen betød, at arbejderne efterhånden også blev anerkendt som ligeværdige *samfundsborgere*. Og det var ikke småting, arbejderne havde været oppe imod på det område. Som masse var de blevet opfattet som en trussel mod såvel individet som samfundet og alle traditionelle kulturelle værdier. Som enkeltindivider var de blevet opfattet som barbariske, dyriske, kulturløse og kun i bedste fald som eksistenser, der kunne påkalde en smule medfølelse. Og som led i en organisation var de blevet opfattet som en konstant trussel mod »Arbejdsgivernes Eksistens« med et udtryk fra Dansk Arbejdsgiverforening 1899. Foragt, ynke og had, det var de følelser, det etablerede samfund omfattede arbejderne med.

Det var dette fjendebillede, arbejderne skulle fremstille en modsætning til. Dybet, bunden, mørket, trælle- og slave-metaforer anvendes også inden for arbejderbevægelsen, men altid i forbindelse med kampen imod det, kampen for at stige op i lyset, kampen for agtelse og respekt for håndens arbejde og for arbejderens indsats som uundværlig i samfundssammenhæng. Organisationskulturen gjorde, at arbejderne efterhånden kunne se sig selv som modbilleder, som intelligente, oplyste, ligeværdige.

Opbygningen af selvstændige institutioner i arbejderbevægelsens regi kulminerede i 1930'erne. Kort efter, at Julius Bomholt havde udsendt sin bog *Arbejderkultur*, nedtonede Socialdemokratiet klasseprofilen med partiprogrammet »Danmark for Folket« (1934). Ideen om en socialistisk kultur med arbejderklassen som drivende kraft blev afløst af ideen om en solidarisk kultur for hele folket. Og for DKP blev folkefrontspolitikken udformninger krumtap.

Dermed opløstes naturligvis hverken hverdagskulturen eller organisationskulturen. Men de forandrede sig. Og det etablerede samfunds institutioner, skolen, uddannelsessystemet videre frem, bibliotekerne, pressen, idrætsorganisationerne osv., forandrede sig også. Radioen og senere fjernsynet skabte en mediekultur, der fremmede integrationstendenserne og tendenserne til at hver enkelt kom til at indgå i flere kulturelle fællesskaber. Men det er en anden historie, som ikke skal fortælles her.

Noter

1. Arbejderhusmor i *Storkampen* under konflikten i 1925, jfr. Andersen (1972: 40-41).
2. Latterens tradition i forbindelse med syngepiger, revyer og værtshuskultur behandles i Olsen (1985).
3. Jfr. Bentsen m.fl. (1981), hvori også diskussionen om (små)borgerliggørelse vs. selvstændighed og kreativitet tages op.
4. Svend Aage Andersen skelner meget plausibelt mellem følgende fire former: 1) den værtshusorienterede arbejders familie, 2) den enlige mors familie, 3) den familieorienterede arbejderfamilie og 4) den politiserede arbejderfamilie (Andersen, 1985a: 110 ff.).
5. Det er et sammenhold, der fortsat i 1920'erne og 30'erne giver sig udtryk i gensidige relationer mellem naboer, men også mellem mødre – døtre og bedstemødre, og som viser sig i en tendens til at bosætte sig i samme kvarter, jfr. herom Linda Andersen m.fl. (1985).
6. Kilder til viden om organisationskulturen er de samme som nævnt under hverdagskulturen. Hertil kommer protokoller, medlemsfortegnelser, referater, oversigter, årbøger, jubilæumsskrifter – alt det righoldige materiale som netop organisationsvirksomheden afkaster.
7. De Unges Idræt, oprettet 1905 på initiativ af A.C. Meyer og Louis Florin som modstykke til borgerlige og kristelige børne- og ungdomsorganisationer.
8. Socialdemokratisk Ungdomsforbund (SUF), oprettet 1906. Efter splittelsen af SUF i 1919: Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (DSU) fra 1920.
9. Arbejdernes Andels Boligforening, oprettet i København 1912, i Århus 1919.

Litteratur

- Agger, Gunhild og Anker Gemzøe (1982). *Arbejderkultur 1870-1924*, København.
- Andersen, Linda m.fl. (1985). »Et kvarter i familiens skød«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Andersen, Ole (red.) (1972). *Strejftog i tekst og billeder over en faglig indsats i anledningen af DASFs 75 års jubilæum*, København.
- Andersen, Svend Aage (1981). »Arbejderklassens kulturhistorie – problemer og indfaldsvinkler i studiet af »arbejderkultur««, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Andersen, Svend Aage (1984). »Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur – kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Andersen, Svend Aage (1985a). *Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940*, Århus.
- Andersen, Svend Aage (1985b). »Arbejderhverdag og arbejdersubjektivitet: Henimod en arbejderhistorie »fra neden««, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Bentsen, Lone m.fl. (1981) »Kolonihavebevægelsens blomstrende udvikling i mellemkrigstiden«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Bomholt, Julius (1932). *Arbejderkultur*, København.
- Bondebjerg, Ib og Olav Harsløf (1979). *Arbejderkultur 1924-48*, København.
- Christensen, Chr. (1974). *En rabarberdreng vokser op*, København.
- Ditlevsen, Tove (1967). *Erindringer*, København.
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren (1982). *Kulturanalys*, Lund.
- Finnemann, Niels Ole (1985). *I Broderskabets Aand*, København.
- Hansen, Anton (1951). *Drengen drømte -*, København.
- Hansen, Oskar (1947). »Et Typografhjem på Kristianshavn«, i Bagge, Poul C. (red.) *Danske Hjem ved Aarhundredskiftet*, København.
- Hansen, Svend Aage (1972). *Økonomisk vækst i Danmark, I*, København.
- Jensen, Erik Bertram, red. (1985). *Vi er osse historie - 6 arbejdere fortæller*, Viborg.
- Kjærbøl, Johs. (1959). *Modvind og medbør*, København.
- Mikkelsen, Flemming (1981). *Arbejderkultur*, Århus.
- Nexø, Martin Andersen (1969). *Et lille Kræ*, København.

Noter

1. Arbejderhusmor i *Storkampen* under konflikten i 1925, jfr. Andersen (1972: 40-41).
2. Latterens tradition i forbindelse med syngepiger, revyer og værtshuskultur behandles i Olsen (1985).
3. Jfr. Bentsen m.fl. (1981), hvori også diskussionen om (små)borgerliggørelse vs. selvstændighed og kreativitet tages op.
4. Svend Aage Andersen skelner meget plausibelt mellem følgende fire former: 1) den værtshusorienterede arbejders familie, 2) den enlige mors familie, 3) den familieorienterede arbejderfamilie og 4) den politiserede arbejderfamilie (Andersen, 1985a: 110 ff.).
5. Det er et sammenhold, der fortsat i 1920'erne og 30'erne giver sig udtryk i gensidige relationer mellem naboer, men også mellem mødre – døtre og bedstemødre, og som viser sig i en tendens til at bosætte sig i samme kvarter, jfr. herom Linda Andersen m.fl. (1985).
6. Kilder til viden om organisationskulturen er de samme som nævnt under hverdagskulturen. Hertil kommer protokoller, medlemsfortegnelser, referater, oversigter, årbøger, jubilæumsskrifter – alt det righoldige materiale som netop organisationsvirksomheden afkaster.
7. De Unges Idræt, oprettet 1905 på initiativ af A.C. Meyer og Louis Florin som modstykke til borgerlige og kristelige børne- og ungdomsorganisationer.
8. Socialdemokratisk Ungdomsforbund (SUF), oprettet 1906. Efter splittelsen af SUF i 1919: Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (DSU) fra 1920.
9. Arbejdernes Andels Boligforening, oprettet i København 1912, i Århus 1919.

Litteratur

- Agger, Gunhild og Anker Gemzøe (1982). *Arbejderkultur 1870-1924*, København.
- Andersen, Linda m.fl. (1985). »Et kvarter i familiens skød«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Andersen, Ole (red.) (1972). *Strejftog i tekst og billeder over en faglig indsats i anledningen af DASFs 75 års jubilæum*, København.
- Andersen, Svend Aage (1981). »Arbejderklassens kulturhistorie – problemer og indfaldsvinkler i studiet af »arbejderkultur««, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Andersen, Svend Aage (1984). »Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur – kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Andersen, Svend Aage (1985a). *Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940*, Århus.
- Andersen, Svend Aage (1985b). »Arbejderhverdag og arbejdersubjektivitet: Henimod en arbejderhistorie »fra neden««, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Bentsen, Lone m.fl. (1981) »Kolonihavebevægelsens blomstrende udvikling i mellemkrigstiden«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Bomholt, Julius (1932). *Arbejderkultur*, København.
- Bondebjerg, Ib og Olav Harsløf (1979). *Arbejderkultur 1924-48*, København.
- Christensen, Chr. (1974). *En rabarberdreng vokser op*, København.
- Ditlevsen, Tove (1967). *Erindringer*, København.
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren (1982). *Kulturanalys*, Lund.
- Finnemann, Niels Ole (1985). *I Broderskabets Aand*, København.
- Hansen, Anton (1951). *Drengen drømte -*, København.
- Hansen, Oskar (1947). »Et Typografhjem på Kristianshavn«, i Bagge, Poul C. (red.) *Danske Hjem ved Aarhundredskiftet*, København.
- Hansen, Svend Aage (1972). *Økonomisk vækst i Danmark, I*, København.
- Jensen, Erik Bertram, red. (1985). *Vi er osse historie - 6 arbejdere fortæller*, Viborg.
- Kjærbøl, Johs. (1959). *Modvind og medbør*, København.
- Mikkelsen, Flemming (1981). *Arbejderkultur*, Århus.
- Nexø, Martin Andersen (1969). *Et lille Kræ*, København.

- Olsen, John Villy (1985). »Arbejderkultur før arbejderbevægelsen«, i *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, København.
- Reich, Ebbe K. m.fl. (1986). *Snart dages det ...*, København.
- Sørensen, Carl Winther (1961). *Tyve forunderlige år*, København.
- Yde-Andersen, Dan (1952). *Smeden*, København.
- Williams, Raymond (1981). *Culture*, Glasgow.
- Williams, Raymond (1976). *Culture and Society 1780-1950*, Harmondsworth.